

Stefan Royé

De vergeten versie van de Bijbel in de Byzantijnse handschriften

Sinds kort wordt er in Nederland hard gewerkt aan het in kaart brengen van Bijbelhandschriften uit het Byzantijnse of het Oost-Romeinse rijk, dat vanaf de vierde eeuw tot in de Middeleeuwen gezichtsbepalend was voor christelijk Europa. Het doel is te komen tot het opstellen van een *Catalogus van Byzantijnse Manuscripten (CBM¹)*. Dat is een enorme klus. Het gaat om bijna achtduizend codices (handgeschreven Bijbelteksten van de 4de tot de 18de eeuw) met een grote mix aan tekstvormen, waarbij vooral ook liturgische elementen een rol spelen. Waarom zou een Protestantse Theologische Universiteit zich daaraan wagen? En wat bewoog het NWO (de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek) om dit onderzoek onlangs voor vier jaar te financieren?² In deze bijdrage wordt tekst en uitleg gegeven door een van de betrokkenen.

Wat wordt er precies bedoeld met de ‘vergeten versie van de Bijbel’?

vanzelf-
sprekendheid
onder de loep

Op het eerste gezicht komt deze titel vreemd over, als men kijkt naar hoe intensief de Bijbel bestudeerd wordt en op welke wereldwijde schaal dat gebeurt. Hebben we hier niet te maken met het meest gelezen, het grondigst onderzochte, het vaakst uitgegeven en meest vertaalde boek ooit? Hoezo, vergeten? Wat is er dan vergeten? Hoe kan er dan iets over het hoofd zijn gezien, afgezien van enkele details of voetnoten? De titel roept ontegenzeggelijk vragen op en ook (in het beste geval welwillende) scepsis bij het grote publiek. Zeker ook bij de deskundigen – de Bijbelwetenschappers. Dat is nu precies de bedoeling van het programma! Het is een aansporing om wat altijd vanzelfsprekend was met betrekking tot de Schrift eens vanuit een heel ander gezichtspunt te bezien, een gezichtspunt dat over het hoofd is gezien, dat onbekend of zelfs vergeten is. Maar tevens een gezichtspunt dat wel bestaat en ook al lang bestaat, namelijk in de oosterse orthodoxie. Deze traditie heeft, zoals we weten, diepe historische

grondslagen die verbonden zijn met een duurzame actualiteit. Wij willen onderzoeken hoe dat nu precies zit. Hoe is dat samengaan van Byzantijns historisch erfgoed met wat ná Byzantium kwam – het ‘Byzance après Byzance’³ – tot stand gekomen? We hebben het dan over de oosterse orthodoxie in Griekenland, Rusland, Roemenië, Georgië, Bulgarije en andere landen verder naar het oosten. Wat het catalogiseren van handschriften hiermee te maken heeft, wordt hieronder uitgelegd.

Waarom een nieuwe catalogus?

Catalogi van Byzantijnse handschriften (de catalogi van lokale bibliotheken en de gespecialiseerde catalogi⁴) zijn voor veel onderzoekers nuttige, zo niet noodzakelijke instrumenten, die hen brengen naar de in de handschriften geboden teksten. Het catalogiseren van handschriften zelf is van eminent belang, omdat het *het venster* naar de handschriften zelf is, de primaire toegang tot die documenten. De manier waarop die toegang wordt verleend – de sleutel – is, zoals men zich kan voorstellen, bepalend: wat neem je op en wat laat je weg in je catalogus? Hoe wil je de handschriften presenteren? De sleutel die in het CBM-programma ontwikkeld wordt is een ‘codico-liturgische methodiek’. De verwachting is dat deze nieuwe catalogiseringmethode een andere visie op de Bijbel en haar interpretatie biedt, vernieuwend Bijbelonderzoek van verschillende aard en omvang stimuleert en nieuwe editievormen tot stand brengt in directe aansluiting op de Byzantijnse standaard codexvormen en een nieuwe weg baant (een retrospectieve route) naar de meer oorspronkelijke stadia van een codexgebonden tekstoverlevering.⁵

Een ander belangrijk punt is dat er in dit onderzoek niet alleen aandacht geschonken wordt aan de Byzantijnse Bijbelhandschriften zelf (dat op zich niet zo bijzonder is, aangezien dat al gebeurt sinds de Renaissance en de Reformatie). Er wordt ook programmatische aandacht gegeven aan de interpretatie van de bronnen vanuit de oorsprongsfilosofie die bij deze groep handschriften hoort, de kerkelijke traditie van de oosterse orthodoxie. Daaruit komt een andere ‘houding’ tegenover de Bijbel naar voren met een geheel eigen gebruiksprogramma van de Schrift en een alternatieve traditie van praktisch-ascetische Bijbelstudie. Hierin zit met name de betekenis van dit programma voor het gangbare westerse Bijbelonderzoek.

De codico-liturgische methodiek

Het onderzoek betreft uiteraard de handgeschreven codices, maar ook de ongeschreven traditie van de Byzantijnse en latere oosters-orthodoxe kerken, door het gebruik te bestuderen van Bijbelboeken in het kader van de oud-Byzantijnse liturgische⁶ en ascetische praktijk.⁷ De samenhang van het geschreven en ongeschreven woord wordt prachtig gereflecteerd in de handschriften. Doel van de CBM-uitvoerders is te laten zien hoe de liturgische traditie (eerst nog ongeschreven en later toch ook in liturgische boeken vastgelegd) de codexformatie van de Bijbelse geschriften in de Griekse overlevering heeft beïnvloed en bepaald. Hoe zijn de geschreven getuigenissen van de Bijbel uit de liturgische traditie voortgekomen?⁸ Het gaat dan niet alleen om de Bijbelse geschriften, maar ook om veel andere werken uit de homiletische, hagiografische en ascetische traditie van de kerkvaders met hun homilieën, catecheses

‘codico-liturgische methode’ vernieuwt Bijbelonderzoek

Bijbel in kader van liturgie en ascese

en commentaren op de Schrift, een liturgische traditie die tot in onze tijd is blijven voortbestaan.

Vergeten Bijbelhandschriften in bibliotheken dichtbij

zeer oude
handschriften
bewaard

Opmerkelijk genoeg worden er in onze naaste omgeving, in de grote Europese bibliotheken (Parijs, Vaticaan, Florence, Oxford, Wenen, Madrid, enz.) en ook in enkele bibliotheken in Nederland (o.a. in Leiden, Utrecht, Amsterdam) oude Bijbelhandschriften bewaard, waarvan men het bestaan eenvoudig vergeten is en waarvan ook de waarde misschien niet zo wordt ingezien, behalve door een klein groepje specialisten.⁹ Het gaat hier om Byzantijnse Bijbelhandschriften van het Oude en Nieuwe Testament die teruggaan tot oude tijden. Bewaard gebleven zijn codices vanaf de vierde eeuw na Christus, over de denkbeeldige grenslijn van de Renaissance en Reformatie heen, doorlopend tot in de twintigste eeuw. Deze codices bevatten teksten van oude datum, terugreikend tot aan het begin van de eerste christelijke gemeenschappen en de vroege Kerk, direct afstammend en/of onder invloed van de synagogale liturgie en rabbijnse Bijbeltraditie.

Met de verhuizing van Byzantijnse handschriften van oost naar west, verhuisde de herinnering aan de herkomst niet automatisch mee. Kennis van het specifieke gebruik van die handschriften in de kerkelijke praktijk van de oosters orthodoxe kerken en kloosters raakte in vergetelheid. De Byzantijnse handschriften (evenals de codices uit andere orthodoxe tradities, van Syrische, Koptische, Georgische, Armeense, Arabische, Slavische, en Roemeense oorsprong) die in de westerse bibliotheken terecht waren gekomen, werden wel bestudeerd voor tekstedities, vertalingen en interpretatie, maar vaak geïsoleerd van hun oorspronkelijke codex-context.

De Byzantijnse handschriftbestanden in oosterse bibliotheken en kloosters

Toch bleef, afgezien van de aanzienlijke uittocht van Byzantijnse handschriften naar het westen, meer dan de helft daarvan in de omgeving van de oorsprongsgebieden waar ze geconcipeerd en geproduceerd werden. Deze Byzantijnse handschriften zijn nog steeds te vinden in de bibliotheken, kloosters en kerken van verschillende landen in het oosten van Europa en verder, zoals die van het huidige Israël,¹⁰ Egypte,¹¹ Turkije,¹² Syrië, Georgië, Griekenland,¹³ Cyprus, Rusland en de Oekraïne, Roemenië, Bulgarije, Servië, Albanië en andere landen.¹⁴ De kloosterbibliotheken zijn bijzonder interessant. Ze geven inzicht in hoe de Byzantijnse codices gebruikt werden en hoe ze in nieuwere gedrukte edities nog steeds gebruikt worden. Vanuit de complete liturgische praktijk van een coenobitisch klooster (één van de klassieke vormen van monastiek gemeenschapsleven in het oosten) valt ook licht op de variëteit aan codexvormen. In een Evangelioncodex¹⁵ bijvoorbeeld zijn de geïncorporeerde teksten gemodelleerd naar het Byzantijnse lezingenschema. Dit onderzoek wil recht doen aan het oorspronkelijke gebruik en de functie van de Byzantijnse handschriften door hun liturgische rol te belichten: hoe ze gebruikt worden in de kerk tijdens de liturgie; hoe ze bewaard worden in de *katholikon*¹⁶ of in het *skeuophylakion*,¹⁷ in de bibliotheek van het klooster, en de *kellia*,¹⁸ of hoe eruit wordt voorgelezen in de *trapeza*.¹⁹

De handschriften met Bijbelse inhoud tonen duidelijk hun functie: de

liturgische praktijk waar ze grotendeels voor gemaakt werden. Dit is te zien aan de vorm van de codex waarin deze inhoud gegoten werd (bijvoorbeeld een Evangelion of een Apostolos²⁰ vorm). Met name van groot belang is een nauwgezette studie van de aan de codices ten grondslag liggende Byzantijnse leescycli.²¹ Deze zijn voor een groot deel bepalend geweest voor de codexvormen van de Bijbel (naast inhoudelijke en technische factoren). De codexvormen vertonen een geheel ander beeld van Bijbeloverlevering dan waar we ons misschien eerst van bewust waren, namelijk van relatief kleinere teksteinheden. Verder laten ze een rijk gevarieerd en met name geïntegreerd beeld zien: Oud- en nieuwtestamentische teksten zijn bijeengeplaatst; Bijbelse en liturgische boeken staan bij elkaar; Bijbelse en hagiografische boeken zijn samen in een codex ondergebracht; Bijbelse en ascetische werken staan broederlijk naast elkaar; Bijbelse en canonieke boeken zijn samen in een codex te vinden, Bijbelse en dogmatisch/theologische boeken zijn bijeengebracht. Kortom, de samenhang van de Bijbelse, liturgische en de patristische literatuur in de Byzantijnse handschriften is volstrekt duidelijk. Wie in een orthodoxe kloosterbibliotheek rondloopt, ziet deze geïntegreerde configuratie van werken in de codices naast elkaar op de plank staan.

vorm van
codices geven
ander beeld
van Bijbel-
overlevering

Hoe zijn de Bijbelcodices ingericht?

Wanneer men het corpus van overgeleverde Byzantijnse Bijbelhandschriften bestudeert vanuit het oogpunt van hun codexvormen, dan getuigen de geschreven handschriften van een Schrift die hoofdzakelijk is ingericht en vormgegeven volgens andere patronen dan de alom bekende volledige Griekse Bijbels. Uit de Byzantijnse en de Slavische handschriftenoverlevering doemt een ander beeld op van de Bijbel, namelijk een Bijbel in de vorm van een Evangelion, een Apostolos, een Psalterion met lezingentabellen die *kathismata* heten en ingesloten oden met oudtestamentische lezingen; een Prophetologion²² en andere codexformaties.

Om het contrast met de gedrukte edities van de Bijbel in het westen sinds de Renaissance duidelijk neer te zetten, moeten we kort stilstaan bij de ons bekende gedrukte uitgaven van de Bijbel – de omvangrijke Bijbeledities (*Pandecta*), inhoudende het Oude en Nieuwe Testament.²³ Als we ons concentreren op de Griekse handschriftoverlevering van de Bijbelboeken, dan blijkt de ‘uitgavevorm’ van een complete Bijbel hoogst zeldzaam te zijn. Vanaf de vierde tot de vijftiende eeuw zijn er slechts tien of elf van dergelijke ‘complete’ *Pandect*-Bijbelhandschriften bewaard gebleven,²⁴ waaronder de bekende Codex Sinaiticus,²⁵ de Codex Vaticanus²⁶ en de Codex Alexandrinus.²⁷ Daarnaast bestaat er nog een enkel exemplaar van dit type uit de vijfde eeuw en enkele zo goed als volledige handschriften uit de periode van de achtste tot en met de vijftiende eeuw. Met andere woorden: deze codexvorm is zeldzaam.²⁸ Maar er zijn er wel enkele van zeer oude datum, en dit was de reden waarom deze *Pandect*-Bijbelcodices van de vierde en vijfde eeuw ten grondslag werden gelegd aan westerse tekstedities van de Griekse Bijbel (codex B al in de Sixtijnse editie van de Septuagint, *Vetus Testamentum iuxta Septuaginta*, ed. A. Carafa e.a., Rome, 1586/87). Toch rijst de vraag hoe deze codices zijn ontstaan. Welke kleinere geselecteerde teksteinheden hebben de kopiïsten en samenstellers gebruikt voor hun editie? Wat waren de codexvormen van die kleinere teksteinheden?

handschriften
van complete
Bijbel
zeldzaam

Dat is nu precies de vraag, of sterker nog, het hete hangijzer van ons onderzoek!

Ook wat het Griekse Nieuwe Testament betreft is er sprake van een betrekkelijk zeldzame editievorm in vergelijking met andere codexvormen, want er zijn slechts 45 Byzantijnse codices bewaard gebleven die alle canonieke geschriften van het Nieuwe Testament bevatten.²⁹ Van de kleinere teksteenheden (Evangelion, Apostolos, Apostolo-Evangelion) zijn enkele duizenden handschriften bewaard.

van Grieks
Oude
Testament
geen compleet
Byzantijns
handschrift

Wat de editievorm van het Griekse Oude Testament betreft is de situatie nog opmerkelijker: er is in de hele Byzantijnse handschrifttraditie geen enkele volledige codex van dit type aangetroffen. Er is slechts één handschrift (Paris, Bibl. Nat., Coisl. 4 [381], uit de dertiende of veertiende eeuw), oorspronkelijk afkomstig uit het Athos-klooster Mone Dionysiou, waarin bijna alle boeken van het Griekse Oude Testament zijn opgenomen; alleen het Psalterion (en oden) ontbreekt. Wat dit betekent voor de evaluatie van de codexoverlevering van het Griekse Oude Testament moet nog blijken, maar dat die transmissie geheel anders van aard was dan nu wordt aangenomen, daarover bestaat geen twijfel.

ook privé-
lezing
liturgisch
geordend

De handschriftvormen die ons nu interesseren zijn gevormd door en voor hun gebruik in de liturgie. De Evangelioncodex blijkt de voornaamste editievorm uit de Byzantijnse handschriftoverlevering te zijn en er zijn twee typen van: de Tetraevangelion met de gewone (chronologische) tekstvolgorde van de vier evangeliën (Matteüs, Marcus, Lucas, Johannes) en de Evangelioncodexvorm die de vier evangeliën biedt volgens de Byzantijnse liturgische leesvolgorde (Johannes, Matteüs, Lucas, Marcus)³⁰. Deze codexvorm, in zijn twee modaliteiten, vindt men terug in de Byzantijnse liturgische praktijk, want zowel de Evangelioncodex met gewone tekstvolgorde,³¹ als die volgens de liturgische tekstvolgorde werden beiden in liturgisch verband gebruikt. Naast de openbare leesfunctie in de Byzantijnse liturgie en de andere diensten werden deze Evangelioncodices ook gebruikt voor privélezing. Maar ook bij de privélezing speelt de liturgische leesorde gebaseerd op de Byzantijnse kalender weer een belangrijke rol.³² Dezelfde Byzantijnse leesorde geldt voor de Apostolos (liturgische tekstorde) en Praxapostolos-codices (gewone tekstorde), het Psalterion³³ en de Prophetologion-codices. In de Prophetologion werden oude Byzantijnse selecties van Oudtestamentische lezingen opgenomen die nog gelezen worden in de oosters orthodoxe kerken. Na de zeventiende eeuw verdween deze codexvorm echter, omdat het gebruik werd om deze profetische/oudtestamentische teksten op te nemen in de liturgische handschriften, te weten in het Triodion,³⁴ het Pentekostarion³⁵ en in de twaalf Menaia.³⁶

Standaard in het Byzantijnse dagelijkse gebruik van de Schrift is de publieke voordracht tijdens de liturgie uit de Evangelioncodex. De codex wordt tijdens de kleine intocht plechtig binnengedragen door de priester of diaken. Daarna volgt de mondelinge uitleg door de celebrant in de vorm van een homiletisch commentaar op de lezing van de dag of het feest. In de eerste Apologie (hoofdstuk 67) van Justinus de Martelaar wordt hier in de tweede eeuw al melding van gemaakt. Deze uitleg (homilia) is gebaseerd op de traditie van de apostelen en kerkvaders en dient toegankelijk en verhelderend voor iedereen te zijn. Van veel kerkvaders door de gehele geschiedenis van Byzantium heen

tot in onze dagen zijn deze homilieën bewaard gebleven. Sommigen werden later opgenomen in liturgisch verband (in de *orthros*, de vroege ochtenddienst, of op andere momenten, zoals uit het Triodion en Pentekostarion blijkt). Een sprekend voorbeeld daarvan is de paashomilie van Johannes Chrysostomus die tijdens de paasnacht voorgelezen wordt. Voor het inzicht in het liturgisch gebruik en de betekenis van de Schrift in de Byzantijnse en oosters-orthodoxe traditie zijn deze handschriften van groot belang en daarom wordt daar ook in ons programma speciaal aandacht aan gegeven.

De vergeten versie van de Bijbel

In het voorafgaande werd gesteld dat er met recht gesproken kan worden van een vergeten versie van de Bijbel, omdat er vele wezenlijke aspecten van de handgeschreven Bijbeluitgaven onderbelicht en onopgemerkt zijn gebleven in de loop der tijd. Vooral de volgende aandachtspunten dienen zich aan:

- Verborgen bleef lang de herkomst van de Byzantijnse Bijbelvormen, zoals bewaard in de oosterse bibliotheken (kerken en kloosters) en hun functie aldaar;
- Vergeten zijn ook de veelsoortige gestandaardiseerde vormen van de Bijbelse handschriften en de inhoud die zij behelzen;
- Vergeten is de primaire liturgische inbedding en context van de Bijbel, van zowel Bijbellezingen als ook de uitleggingen (homiletiek);
- Vergeten is de nauwe samenhang tussen de Byzantijnse Bijbelcodices en de praktijk (ascetische en catechetische tradities).

wezenlijke
aspecten
onderbelicht

In ons onderzoeksprogramma willen wij proberen om de codexvormen van de Bijbelse handschriften openbaar te maken in hun volle omvang en betekenis. We gaan een catalogus maken waarin de vormen van de codices gepresenteerd worden. Hieruit valt hun oorspronkelijk gebruik en herkomst af te lezen. Dat is één van de doelstellingen in ons programma. De andere, hermeneutische, taak is uitleg te geven aan de formele en inhoudelijke kanten die aan de codexvormen en -formaties ten grondslag liggen. Beide taken zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden en worden voortdurend op elkaar afgestemd. Het in gang gezette catalogiseringprogramma heeft tot doel het gat te dichten dat ontstaan is door een te selectieve en eenzijdige benadering van de oorspronkelijke codices, door te voorzien in een vollediger beeld van de inhoud en vorm van de Byzantijnse Bijbelhandschriften. En tevens, om de rijke en levende traditie van orthodox Bijbelgebruik en -uitleg te presenteren aan een nieuw gehoor.

onderzoeks-
programma
wil handschrif-
ten openbaar
maken

Dr. S.M. Royé is als onderzoeker en coördinator van het in dit artikel beschreven onderzoeksprogramma verbonden aan de Protestantse Theologische Universiteit, onderzoeksgroep Sources. Email: smroye@pthu.nl.

Noten

1. Het CBM is gebaseerd op de dissertatie van één van de uitvoerders, Stefan Royé, getiteld *The Inner Cohesion between the Bible and the Fathers in Byzantine Tradition. Towards a Codico-liturgical Approach to the Biblical and Patristic Manuscripts*, Orthodox Logos Publishing, Tilburg 2008. Een extract van het proefschrift werd in bewerkte vorm gepubliceerd in het tijdschrift *Sacris Erudiri* 47 (2008), 5-145.
2. De twee uitvoerende postdocs zijn Stefan Royé en Sergei Ovsiannikov, ondersteund door

- PhD student Joan Lena. Supervisors van het CBM programma zijn prof. Klaas Spronk (PThU Kampen), prof. Gerard Rouwhorst (Katholieke Theologische Faculteit van Universiteit van Tilburg - locatie Utrecht) en prof. Riemer Roukema (PThU Kampen).
3. Naar het gelijknamige boek van de Roemeense geleerde N. Jorga, *Byzance après Byzance: Continuation de l'Histoire de la vie Byzantine*, AIE, Bucharest 1935, 1971².
  4. Een goede, recente catalogus van een locale handschriftverzameling is die van Erich Lamberz, *Katalog der griechischen Handschriften des Athosklosters Vatopedi*, PIPM, Thessaloniki 2006. De standaard gespecialiseerde catalogus van het Griekse NT is die van K. Aland, e.a., *Kurzgefasste Liste der griechischen Handschriften des Neuen Testaments*, De Gruyter, Berlin/New York 1994; m.b.t. het Griekse OT is er de oude maar nog steeds waardevolle catalogus van A. Rahlfs, 'Verzeichnis der griechischen Handschriften des Alten Testaments für das Septuaginta Unternehmen', in *Nachrichten der königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Philologisch Historische Klasse*, Weidmann, Berlin 1914, pp.1-443. In Göttingen is men bezig met een grondige revisie van deze *Verzeichnis*; het eerste deel werd door D. Fraenkel in 2004 gepubliceerd.
  5. Bedoeld wordt hier dat tekstonderzoek van het NT tot op heden gebeurde los van het inzicht in de complete codexvormen. Vanuit de CBM-methodiek worden de teksten in codexverband onderzocht, bijv. de tekst van een Tetraevangelion codex-type (de vier evangeliën samen overgeleverd). Dat zal tekstonderzoekers op geheel andere sporen zetten dan de niet-codexgebonden tekstanalyse en -constitutie waarbij varianten uit hun codex-context geïsoleerd worden en in nieuwe tekstverbanden worden geplaatst, is de verwachting.
  6. Diep verankerd is deze Byzantijnse liturgische traditie in de vroegchristelijke traditie, wat niet alleen uit de liturgische componenten blijkt, maar ook uit de 'liturgische voordracht' en 'liturgische uitleg' van de Bijbel sinds de eerste gemeenschappen van christenen. Ook zijn er interessante onderzoekstrajecten geweest naar de rabbijns-synagogale wortels van de vroegchristelijke en byzantijnse eredienst.
  7. De christelijke ascese heeft ook diepe Bijbelse en vroegchristelijke wortels, zie bijv. D. Burton-Christie, *The Word in the Desert. Scripture and the Quest for Holiness in Early Christian Monasticism*, Oxford University Press, New York-Oxford, 1992.
  8. In vele werken van Byzantijnse en vóór-Byzantijnse vaders wordt het mondelinge en liturgische karakter van de Bijbelboeken aan de orde gesteld en benadrukt, bijv. door Justinus de Martelaar, Irenaeus van Lyon, Origenes, Johannes Chrysostomus, Eusebius van Caesarea, Basilius de Grote, Dionysius de Areopagiet (Pseudo), Maximus Confessor, Johannes van Damascus, Photius van Constantinopel, Symeon van Thessaloniki, enz.
  9. Het voortreffelijk standaardwerk op het gebied van de Griekse (Byzantijnse) handschriftverzamelingen wereldwijd en de catalogi daarvan is dat van M. Richard, M. et J.M. Olivier, *Répertoire des Bibliothèques et des Catalogues de Manuscrits Grecs*, troisième édition, Brepols, Turnhout 1995.
  10. De Grieks Orthodox Patriarchale Bibliotheek in Jeruzalem, waar de handschriftverzamelingen van vele Griekse Orthodoxe kloosters in Palestina (die er overigens nog steeds zijn in het huidige Israël) tegen het einde van de negentiende eeuw naartoe gebracht werden. Deze omvangrijke en lang niet-onderzochte handschriftverzameling staat ook op het CBM programma.
  11. De Grieks Orthodoxe Patriarchale Bibliotheek in Alexandria, maar met name de fantastische collectie handschriften van het St. Katharina klooster in de Sinai.
  12. Patriarchale Bibliotheek in Istanboel. Zie de onlangs mooi en kundig uitgegeven handschriftencatalogus van één van de kernverzamelingen door M. Kouroupou en P. Géhin, *Catalogue des manuscrits conservés dans la Bibliothèque du Patriarcat Œcuménique. Les manuscrits du monastère de la Panaghia de Chalki*, vols. I-II, Brepols, Turnhout 2008.
  13. Vooral de nog in bedrijf zijnde kloosterbibliotheken op de Athos, Patmos, Lesbos en Kreta zijn van belang.
  14. Ook voor de omvangrijke en dikwijls moeilijk toegankelijk gebleken handschriftenverzamelingen in oosterse bibliotheken biedt het in n. 9 genoemde naslagwerk van Richard en Olivier voortreffelijke toegang. In het volgende nummer van *Sacris Erudiri* 2010 zal een artikel verschijnen (met brede inleiding en editie van de katalogos) van de hand van de schrijver dezes over de volledige collectie aan Byzantijnse handschriften, zoals die bewaard is in het grieks orthodoxe klooster Mone Karakallou op de berg Athos (Noord Griekenland), onder de titel: 'The Henikos Alfabetikos Katalogos: the handwritten catalogue of the collection of Byzantine manuscripts of Hiera Mone Karakallou (Mount Athos)'. Daarin wordt ingegaan op het geïn-

- tegreerde karakter van de Byzantijnse codices in het kader van het dagelijkse liturgische en ascetische programma aldaar.
15. Evangelion is een vier-evangeliecodex.
  16. Het *katholikon*, de hoofdkerk van een coenobitisch klooster en de erbij behorende *skeuophylakion* of de sacristie, waren dikwijls de bewaarplaatsen van waardevolle codices. Zo werden onlangs bijzondere codices 'gevonden' in het *skeuophylakion* van het Athosklooster Mone Vatopediou door Erich Lamberz.
  17. Sacristie, waar de voorbereiding plaatsvindt van de liturgie.
  18. De cellen, kamertjes van de monniken.
  19. Gemeenschappelijke eetruimte van de monniken.
  20. Handelingen, Brieven van Paulus en Algemene Brieven samen in één codex.
  21. Daar is monjesmaat onderzoek naar gedaan vanaf de achttiende eeuw tot heden (Matthaei, Morelli, Scholz, Scrivener, Gregory, Braithwaite, Metzger en de Chicago School, Burns, Osburn en wat de Slavische paralleltraditie betreft, Alexeev, Garzaniti, enz.), maar een grondig standaardwerk over dit belangwekkende onderwerp is er niet.
  22. Deze codexvorm bevat alle oudtestamentische lezingen (*propheteia*) die volgens de Byzantijnse leescyclus jaarlijks gelezen moeten worden in liturgisch verband, parallel aan de Evangelion en Apostolos lezingenseries. Deze liturgische leertraditie is zeer oud en moet in komend onderzoek volop die aandacht krijgen die het om meerdere redenen verdient. Zie hierover het werk van de huidige specialisten S. Engberg (Kopenhagen) en A. Alexeev (St. Petersburg).
  23. Zie voor meer gedetailleerde informatie over het onderstaande, S. Royé, 'An Assessment of Byzantine Codex and Catalogue Research. Towards the Construction of a New Series of Catalogues of Byzantine Manuscripts', *Sacris Erudiri* 47 (2008), 22-28.
  24. Zie voor een overzicht van deze codices het genoemde Sacris Erudiri artikel van Royé, p. 121 (tabel 7).
  25. London, British Library, Add. 43725, vierde eeuw, waarvan grote delen van het OT verloren zijn gegaan en ontbreken in de huidige staat van het handschrift.
  26. Città del Vaticano, Bibl. Apost. Vat., Gr. 1209, vierde eeuw, die tegenwoordig grote lacunes vertoont in Genesis en Psalmen.
  27. London, British Library, Royal 1D V-VIII, vijfde eeuw, de meest complete van deze drie.
  28. Ook deze bijzondere groep van tien handschriften van oud- en nieuwtestamentische boeken verdient als onderscheiden *codexvorm*, afzonderlijke onderzoeks aandacht.
  29. Zie voor een overzicht van deze codexvorm, S. Royé in n. 13 van boven genoemd artikel, p. 109-110 (Tabel 3).
  30. Een standaard hedendaagse Evangelion editie zoals in gebruik in de Grieks Orthodoxe Kerk wereldwijd volgens deze leesorde is *Theion kai Hieron Euaggelion*, ed. A. Androuses (Athene, tweede editie, 1992).
  31. In Aland [1039] is een afbeelding te zien van, Hagion Oros, Karakallou cod. 300 (Lambros 111), en daarop is heel duidelijk het leesrooster van de bewegelijke cyclus te zien (synaxarion genoemd), hetgeen het liturgisch gebruik volstrekt helder maakt. Nogal eens heeft een latere hand dit toegevoegd. Van de zgn. doorlopende Evangelie teksthandschriften (tetraevangelia) is meer dan driekwart voorzien van een liturgisch apparaat. Ook handschriften zonder liturgisch apparaat kunnen overigens m.b.v. andere liturgische boeken in liturgisch en paraliturgisch verband gebruikt zijn of met behulp van ingeschoven losse tabellen of voorin/achterin aangehechte blaadjes (SR: waarneming in Mone Karakallou, okt. 2009).
  32. Volgens de lezingen reeks van het *Synaxarion*, de bewegelijke cyclus en de lezingen cyclus van het gefixeerde Byzantijnse kalenderjaar.
  33. Volgens het recitatierooster van de *Kathismata*, dikwijls met Odes die aan de gezongen kanon in de Orthros ten grondslag liggen.
  34. De liturgische teksten (celebratieteksten van de priester en hymnografische teksten) uit de tessarakoste-periode van het Byzantijnse kerkelijke jaar (de 40 dagen voor Pascha).
  35. De liturgische teksten uit de Pascha-Pentekoste periode (50 dagen).
  36. De liturgische teksten volgens de twaalf maanden (daarom zijn deze boeken in 12 volumes ingedeeld), vanaf september t/m/ augustus met de vaste feesten als Kerst (Geboorte des Heren), Theofanie (Epifanie), Metamorphosis (Transfiguratie) en de gedachtenisdagen van heiligen.